

«QOBLAN» DÁSTANINDA QOLLANILGAN TILDIŇ KÓRKEMLEW QURALLARI

Atajanova Gúljamal

**Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutınıń
2-kurs magistrantı**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17397283>

Annotaciya: Maqalada «Qoblan» dástanında qollanılǵan tildiń kórkemlew quralları; leksikalıq hám stilistikalıq kórkemlew quralları, teńew, anafora, polisindeton, epifora úyrenilgen.

Tayanış sózler: tildiń kórkemlew quralları, leksikalıq kórkemlew quralları; teńew, stilistikalıq kórkemlew quralları; anafora, polisindeton, epifora

Qaraqalpaq folklorı biziń til baylıǵımızdıń keń hám jeterli dárejede ekenliginiń dálili. Folklorlıq dóretpelerde til ózgesheliklerin izertlew túrkiy xalıqlarda 1950-jıllardan baslap úyrenile basladı. Bul dáwirlerde xalıq dóretpeleriniń hár qıylı janlarınıń tili, xalıq dástanlarınıń tillik ózgeshelikleri tuwralı ilimiy izertlewler alıp barıldı. Ózbek ilimpazı Sh.Shoabdirahmonovtıń «Ravshan dostonining badiiy tili haqida» atlı jumısında dástanda qollanılǵan kórkemlew quralları, dástan tiliniń sintaksislik hám leksikalıq ózgeshelikleri izertlengen.¹ R.Rasulovtıń «Alpamıs dástanındaǵı sózlerdiń sintaksistil baylanısı» degen jumısında sózlerdiń baǵına hám dizbeklese baylanısı, dástanda qollanılıw ózgesheligi analizlengen. R.Egamberdiev bolsa qırǵız xalıq dástanı bolǵan «Manas» dástanınıń frazeologizmlerin úyrengen.

Qaraqalpaq til biliminde qaraqalpaq milliy ádebiy tiliniń tariyxın izertlewge arnalǵan sanawlı jumıslar ǵana ushırasadı. Bul tarawda professor D.S.Nasirovtıń qaraqalpaq tiliniń dialektleriniń faktleriniń áyyemgi jazba derekleri menen salıstırmalı aspektte islengen jumısları², akademik H.hamidovtıń eski túrkiy jazba estelikleriniń qaraqalpaq tiline qatnası hám qaraqalpaq jazba estelikleriniń tilin izertlew baǵdarında júrgizgen jumısların aytıp ótiwimizge boladı³.

Folklorlıq shıǵarmalarda, ádebiy shıǵarmalarda da sol tildiń ózgesheliklerin ashıp beriw ushın, shıǵarmanı oqıǵan waqıtta tásirli, mazmunlı bolıwı ushın álbette tildiń kórkemler quralları júdá keń túrde qollanıladı.

A.Bekbergenovtıń «Qaraqalpaq tiliniń stilistikası» miynetinde tildiń kórkemlew qurallarına tómendegishe túsiniq beredi:

«Jazıwda, sóylewde pikirdiń ıqshamlılıǵı, kórkemliliǵı hám onıń ótkirliǵı artıwı ushın tildegi hár qıylı kórkemlew quralları keń paydalanıladı. A.M.Gorkiy kórsetkenindey-aq, «til-ádebiyattıń birinshi elementi», sebebi hár qanday ádebiy shıǵarmanıń kórkemliliǵı onıń tili arqalı, ondaǵı kórkemlew quralları arqalı kórinedi».

Biz tildiń ayırım kórkemlew quralların kórip shıqpaqshı bolǵan «Qoblan» dástanı qaraqalpaq folklorınıń 100 tomlıǵınıń 13-tomında berilgen K.Naǵimov tárepinen jazıp alınǵan Káram jıraw Naǵimov variantı⁴.

¹ Шоабдирахманов Ш. «Равшан» достонининг бадий тили хакида. Тошкент, 1949.

² Nasirov D. Berdaq tańlamalı shıǵarmalarınń alfavitli jıyilık sózligi. Nókis, "Bilim", 1993.

³ Hamidov H. Qaraqalpaq tili tariyxınıń ocherkleri. Nókis, "Qaraqalpaqstan", 1974; Eski qaraqalpaq tiliniń jazba estelikleri. Nókis, "Qaraqalpaqstan", 1985; Shıǵıs tillerindegi jazba derekler. Nókis, "Qaraqalpaqstan", 1999.

⁴ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкіс, "Қарақалпақстан", 1990.

Teñew arqalı predmet yamasa qubılıs óz ara salıstırılıp olardıń birewi ekinshisine teñestiriw arqalı anıqlanadı, túsindiriledi.

Dástanda keltirilgen teñewlerden mısallar:

-Haw enejan, enejan,
Dalańda tur bir jigit,
Rustem **yańlı** aybatı,
Áliy **yańlı** ğayratı,(413-b)⁵

Adamnan aqıllı pitken oyları,
Sağan tiyip, qızıq bolğay toyları,
Aldıńızǵa kelip juwap qaytarǵan,
Eki qızdıń tap keyninen ótti ğoy,
Páriy **yańlı** kelte ğana boyları,(415-b)

Bul mısalda Qoblandı, yaǵnıy dástan qaharmanın Rustem hám Áliye teñlestirip atırǵanlıǵı **yańlı** sózi arqalı berilip tur.

Ekinshi mısalda da **yańlı** sózi arqalı qızdı páriyge teñlestirip súwretlep turıptı.

Jaǵası altın, jeńi zer,
Bar lipasın kiyedi,
Som altınǵa bólenip,
Tawıs **kibi** bezenip,
Láblerine bal qoyıp,
Tislerine tisman baqıp,
Ayaqların qıya basıp,
Nar teke**dey** kerilip,
Júrerine erinip,(417-b)

Quwanıp Qoblan jıladı,
Qaraman**day** batırın,
Qoblannan juwap alǵan soń,
Kóbikl**idey** batırǵa,
Barıp pánje uradı,
Qaraman**day** batırdı,
Kórgen waqta kim bolsa hám,
Dińkesi qurıp baradı,(460-b)

Joqarıda berilgen mısallarda da teñewler keltirilgen bolıp, bul jerde **kibi** sózi arqalı, jáne de keyingi qatarlarda **day/-dey** qosımtası arqalı teñep kórsetip, shıǵarmanıń kórkem bolıwına ayırıqsha máni berip tur.

⁵ Қарақалпақ фольклоры 13-том Қоблан дәстаны Кәрам жырау Нағымов варианты Ташкент “Маънавият” 2009.

Bunday mısallar dástandannıń kórkemligin arttırıw ushın dástannıń qara sóz qatarlarında, qosıq qatarlarında da kóplep ushırasadı.

Tildiń kórkemlew qurallarınıń ishinde stilistikalıq figuralar da úlken orın tutadı. Stilistikalıq (yamasa ritorikalıq) figuralar - bul ayırıqsha qurılğan sintaksislik dizbekler yamasa gápler bolıp, olar tildiń obrazlılıǵı ushın xızmet etedi. Stilistikalıq figuralardan anafora, polisindeton hám epiforlardıń dástanda kóplep ushırasqanın tómendegi mısallard kórip ótemiz.

Anafora (grekshe anaphora - joqarıǵa shıǵarıw) - gáptiń basında birdey sózlerdiń yamasa konsturkciyalardıń qaytalanıp keliwi arqalı jasalatúǵın kúsheytkish figura.⁶

Dástanda anaforaǵa tómendegi mısallar keltirilgen:

Qırıq bir palwan jigitke,
Qırıq bir páriy tap bolıp,(445-b)

Gá aldına sermedi,
Gá keynine sermedi,(447-b)

Endigi qalǵan batırın,
Endigi qalǵan jánjelin,(450-b)

Sol qalaǵa baradı,
Sol qalanı aralap,(456-b)

Ózi haywan túrli sózdi bileđi,
Bir kórseńiz jáne kórgiń keledi,
Bir batırdıń súyip mingen malı eken,
 Túrli jerden xabarlardı beredi.(457-b)

Qaraman xabar almasa,
Qaraman qapa bolǵanda,
 Márt Qoblan xabar almasa,
 Qalay perzent boladı?(458-b)

Atı shıqqan xan bolsa,
Atı shıqqan er bolsa,(461-b)

Zıyanlı is bolǵanda,
Zıyanlı ekenin bilse,(461-b)

⁶ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкіс, "Қарақалпақстан", 1990

Joqarıda berilgen mısallarda qara hárip benen berilgen sózlerde kórip turǵanıımızday eki qatarıda geybirewlerinde 4 qatarında da birdey sózler qaytalanıp kelgen. Bul da álbette usı shıǵarmanıń mánili hám kórkemli bolıwı ushın qollanılıp turıptı.

Polisindeton yamasa kóp dánekerlilik (grekshe polysyndeton - kóp baylanıslı) - ayılajaq sózlerge logikalıq hám intonaciyalıq jaqtan dıqqat awdarılıwı ushın olardı baylanıstırıwshı dánekerlerdiń bir neshe mártebe qaytalanıp, intonaciya da irkinish payda bolıwı.⁷

Dástanda keltirilgen polisindetonga mısallar:

Ya bir ullı sawashta,
Ya bir ullı toy bolsa,
 Márt Qoblan menen kóreyin,
Ya óltirip, **ya** ólip,
 Halın sınap bileyin,(459-b)

Gá jasılǵa dónedi,
Gá qızılǵa dónedi,(489-b)

Esitken soń Bulalay,
 Bul **da** jetip keledi,
 Ayıldı Oraq, Ay Oraq,
 Esitse **de** atların,
 Júrip edi bular **da**,
 Birin-biri kóralmay,(516-b)

Alalaydı **hám** óltirip,
 Buǵan **da** sawǵa bermediń.
 Bulalayın óltirip,
 Buǵan **da** sawǵa bermediń,
 Eń izinde Qoblandı,
 Dáwkempirdi **hám** óltirip,
 Bunda **hám** sawǵa bermedi.(526-b)

Dástannan keltirilgen joqarıdaǵı mısallarda awıspalı, gezekles hám biriktiriwshı dánekerlerdiń birneshe mártebe qaytalanıp kelgenligin, dánekerlerdiń qanday da bir sózge dıqqat awdarıw ushın qaytalanıp obrazlılıq, kórkemlik máni berip turǵanlıǵın kóriwimizge boladı.

Epifora - (grekshe eri-keyin, phoros-keliwshi) - gáptiń sońında birdey sózler yamasa sóz dizbekleriniń qaytalanıwınan dúzilgen figura.⁸

Qarsıldap atlar jortadı,
 Túni **jollar júredi**,

⁷ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис, "Қарақалпақстан", 1990

⁸ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис, "Қарақалпақстан", 1990

Kúni **jollar júredi**, (509-b)

Ata-anasın **saǵınıp**,
 Qarındasın **saǵınıp**,
 Eli-xalqın **saǵınıp**,
 Qurtqajandı **saǵınıp**,
 Kúyewi bolǵan Polattı,
 Polatjandı **saǵınıp**, (511-b)

Aldına márttiń qaraydı,
 Quwanǵan bende **jılaydı**,
 Qapalı bende **jılaydı**,
 Qurtqa sulıw biykege,
 Ekewi de dus bolıp,
 Gá **jılaydı**, gá kúlip,
 Tur edi aldına shıǵıp.(519-b)

Keltirip ótilgen dástan qatarlarında folklorlıq shıǵarmanıń obrazlılıǵı ushın, onıń kórkemliliǵı ushın sózlerdiń yamasa sóz dizbekleriniń qaytalanıp kelgenligin kóriwimizge boladı.

Aytıp ótilgen sózdiń kórkemler quralları bolǵan teńew, anafora, polisindeton, epiforalar hám bunnan basqa da ayılmay qalǵan leksikalıq hám sintaksislik kórkemlew quralları dástan atqarıwshısı tárepinen sol dárejede berilgen bul dástan izertleniwi tiyis bolǵan birqansha usıǵan uqsalǵan kórkemlew quralları bar. Bulardıń barlıǵı atqarıwshınıń sheberligi álbette.

Biziń qaraqalpaq tili bunday kórkemlew qurallarına bay xalıq bolıp, bulardıń keleshekte ele de kóbirek izertleniwi tiyis.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Шоабдирахманов Ш. «Равшан» достонининг бадий тили хакида. Тошкент, 1949.
2. Nasirov D. Berdaq tańlamalı shıǵarmalarınıń alfavitli jiyilik sózligi. Nókis, "Bilim", 1993.
3. Hamidov H. Qaraqalpaq tili tariyxınıń ocherkleri. Nókis, "Qaraqalpaqstan", 1974; Eski qaraqalpaq tiliniń jazba estelikleri. Nókis, "Qaraqalpaqstan", 1985; Shıǵıs tillerindegi jazba derekler. Nókis, "Qaraqalpaqstan", 1999.
4. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис, "Қарақалпақстан", 1990.
5. Қарақалпақ фольклоры 13-том Қоблан дәстаны Кәрам жырау Нағымов варианты Ташкент "Маънавият" 2009.